

Η ΠΕΡΙ ΘΕΟΥ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΦΙΛΩΝΟΣ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ

ΥΠΟ

ΙΩΑΝΝΟΥ Δ. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ Δρος Θ.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ ἀπόπειρα συνθέσεως τῆς βιβλικῆς ἀποκεκαλυμμένης διδασκαλίας μετὰ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐκτὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ δὴ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἐμφανίσεως αὐτοῦ εὔρε περιφανῆ ἐκπρόσωπον αὐτῆς τὸν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ζῶντα Ἰουδαῖον φιλόσοφον Φίλωνα. Ἡ ἄκρως ἐνδιαφέρουσα, συγχρόνως δὲ λίαν πολύπλευρος καὶ πρωτότυπος προσωπικότης τοῦ Ἰουδαίου τούτου διανοητοῦ, συνενεῶντος ἐν ἑαυτῷ τὴν τε ἰουδαϊκὴν θρησκευτικὴν παράδοσιν καὶ τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐξαιρετικῶς προνομιούχος ἐποχὴ καθ' ἣν ἔζησεν, ὑπαγορεύουν τὴν σπουδαιότητα, ἣν προσλαμβάνει ἡ μελέτη κεντρικῶν τιῶν πλευρῶν τῆς θεολογικῆς καὶ φιλοσοφικῆς του σκέψεως.

Ὁ Φίλων ἀφιέρωσεν ὁλόκληρον τὴν ζωὴν του καὶ τὴν συγγραφικὴν του δραστηριότητα εἰς τὸν ὑπομνηματισμὸν τῆς Παλ. Διαθήκης, χρησιμοποιοῦν πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν τὰ ἐκ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας παρεχόμενα μέσα. Κατὰ τὴν μελέτην τῶν συγγραμμάτων τοῦ Φίλωνος καθίσταται εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς πρόδηλος ἡ ἐπ' αὐτῶν ἰσχυρὰ ἐπίδρασις τῶν διαφόρων σχολῶν καὶ ρευμάτων τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως. Διερωτᾶται, λοιπόν, εὐλόγως τις: ἔμεινεν ὁ Φίλων παρ' ὅλα ταῦτα πιστὸς εἰς τὴν ἰουδαϊκὴν του πίστιν καὶ εἰς τὴν Π. Διαθήκην; ὑπῆρξε πιστὸς ὑπομνηματιστῆς τῆς Γραφῆς ἢ ἐπρόδωσε καὶ ἡλλοίωσε τὸ νόημα τῶν ἱερῶν κειμένων, ὑφιστάμενος τὰς παντοίας ἐπίδράσεις τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου; ἐπέτυχε νὰ παρουσιάσῃ εἰς τοὺς συγχρόνους του τὴν θεολογίαν τῆς Π. Διαθήκης ὡς τὴν κατ' ἐξοχὴν φιλοσοφίαν, ἀντλῶν ὁμοίως τὸν τρόπον σκέψεως καὶ ἐκφράσεως ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου; ἢ δὲν κατάρθωσε παρὰ νὰ ἀποβῇ ἰδιόρρυθμὸς τις συγκρητιστῆς, εἰς τὰ ἔργα τοῦ ὁποίου εὐρίσκει τις παντοίας προελεύσεως στοιχεῖα; Τὰ ἐρωτήματα ταῦτα ἀντιμετωπιζόμεν ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ, ἐξετάζοντες εἰς τὸ Α' κεφ. τὴν περὶ Θεοῦ καὶ Λόγου διδασκαλίαν τοῦ Φίλωνος καὶ εἰς τὸ Β' κεφ. οὐσιώδεις τινὰς πλευρὰς τῆς ἀνθρωπολογίας του. Τῶν δύο τούτων κεφαλαίων προηγεῖται Γενικὴ Εἰσαγωγὴ, ἀναφερομένη εἰς τὴν βασικὴν τοποθέτησιν τοῦ Φίλωνος ἐν σχέσει πρὸς τὴν Π. Διαθήκην καὶ τὴν ἰουδαϊκὴν παράδοσιν ἀφ' ἐνὸς καὶ πρὸς τὰς διαφόρους φιλοσοφικὰς κατευθύνσεις τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου ἀφ' ἑτέρου. Ἐν ταύτῃ παρέχεται ἡ εὐκαιρία, ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς Εἰσαγωγῆς, πρὸς μίαν γενικὴν καὶ συνοπτικὴν ἐπισκόπησιν τῶν ἐδικῶν περὶ Φίλωνος μελετῶν, αἱ ὁποῖαι εἶδον τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ σχέσις τοῦ Φίλωνος πρὸς τὴν Π. Διαθήκην καὶ τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν

Ὁ Φίλων¹ ἀποτελεῖ μίαν ἐκ τῶν πλέον συνθέτων μορφῶν τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἐκίνησε δὲ τὸ ἐνδιαφέρον πολλῶν ἐρευνητῶν, οἱ ὅποιοι οὐδόλως ἐπέτυχον νὰ τὸν κατατάξουν εἰς μίαν ὠρισμένην φιλοσοφικὴν σχολήν, καταλήξαντες εἰς διάφορα καὶ δὴ ἐνίοτε ἀντιφατικὰ μεταξὺ ἀλλήλων συμπεράσματα. Ὁ μελετητὴς τῶν συγγραμμάτων τοῦ Φίλωνος ἐκπλήσεται διὰ τὴν πληθὺν καὶ ποικιλίαν τῶν διαφορῶν ἐκάστοτε προελεύσεως ἀπόψεών του. Δὲν πρέπει νὰ διαφεύγη τῆς προσοχῆς μας ὅτι ὁ Φίλων ἔζησεν εἰς τὸ λίαν προνομιοῦχον περιβάλλον τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ δὴ κατὰ τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν ἡ Ἰουδαϊκὴ θεολογικὴ σκέψις συνητᾶτο μετὰ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Ἀνήσυχον καὶ βαθέως φιλοσοφικὸν πνεῦμα ὁ Φίλων οὔτε ἠδύνατο νὰ ὑποτιμῆσῃ καὶ νὰ παραθεωρήσῃ τὴν ἑλληνικὴν σκέψιν, ἀλλ' οὔτε πολλῶ μᾶλλον νὰ ἀρνηθῇ τὴν πίστιν τῶν πατέρων του, εἰς ἣν ἀνετράφη καὶ ἠνδρώθη. Ἡ δυσκολία τῆς μελέτης τῶν ἔργων τοῦ Φίλωνος προσαυξάνει ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ ἴδιος οὐδέποτε ἐπεχείρησε νὰ ἐκθέσῃ εἰς ἐνιαῖον σύστημα τὴν διδασκαλίαν του, παραθέτει δὲ τὰς πλέον διαφορούς, πολλάκις μάλιστα ἀντικρυς ἀντιτιθεμένας ἀπόψεις, καταλείπων τὴν ἐκλογὴν τῆς ὀρθοτέρας ἐξ αὐτῶν εἰς τὸν ἀναγνώστην του². Δικαίως λοιπὸν ὁ R. Reitzenstein ἐχαρακτήρισε τὸν Φίλωνα ὡς «τὴν πολυπλοκωτέραν προσωπικότητα τῆς ἀρχαιότητος,

1. Αἱ ἱστορικαὶ μαρτυρίαι περὶ τῆς ζωῆς τοῦ Φίλωνος εἶναι ἐλάχιστα. Γνωρίζομεν μόνον ὅτι ἐγεννήθη περὶ τὸ 20-15 π.Χ. ἐκ πλουσίας καὶ ἐπιφανοῦς οἰκογενείας τῆς Ἀλεξανδρείας, τυχὼν λαμπρᾶς μορφώσεως, Ἰουδαϊκῆς τε καὶ ἑλληνικῆς, καὶ ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 40 μ.Χ. μετέβη εἰς Ρώμην ἐπὶ κεφαλῆς ὡν ἀντιπροσωπείας τινὸς Ἰουδαίου τῆς Ἀλεξανδρείας διὰ νὰ διαμαρτυρηθῇ εἰς τὸν Καλιγούλαν διὰ τὰ δεινὰ τοῦ ὑπέστη ἡ Ἰουδαϊκὴ κοινότης ἀπὸ τὸν διοικητὴν τῆς Ἀλεξανδρείας Φλάκκον. Οὐδεμίαν πληροφορίαν ἔχομεν περὶ τῶν τελευταίων ἐτῶν τῆς ζωῆς του. Ὁ ἱστορικὸς Εὐσέβιος διηγεῖται εἰς τὴν Ἐκκλ. Ἱστορίαν του (Β' 17,1. 18,8) ὅτι ὁ Φίλων μετέβη καὶ πάλιν εἰς Ρώμην ἐπὶ Κλαυδίου καὶ ἀνέγνωσεν ἐνώπιον τῆς Συγκλήτου τὴν «Περὶ ἀρετῶν» πραγματείαν του, προκαλέσας τὸν θαυμασμόν τῶν Συγκλητικῶν. Ὁ Φίλων ἀπέθανεν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, χωρὶς νὰ γνωρίσῃ τὸν Χριστιανισμόν, πιστὸς μέχρι τελευταίας πνοῆς εἰς τὴν θρησκείαν τῶν πατέρων του.

2. G. Bardy, ἄρθρον Philon le Juif, ἐν DTC, τόμ. 12, στ. 1442.

ἣτις ἐδέχθη τὰς πλέον ποικίλας ἐπιδράσεις»¹. Τὸ κέντρον καὶ ἡ βάσις τοῦ προβλήματος συνίσταται εἰς τὸν καθορισμὸν τοῦ βασικοῦ ἰδεολογικοῦ προσανατολισμοῦ τοῦ Φίλωνος ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐν σχέσει πρὸς τὴν Π. Διαθήκην, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν.

Μελετηταί τινες τοῦ Φίλωνος ἐκλαμβάνουν αὐτὸν ὡς τὸν ἐκπρόσωπον ἰδιάζοντός τινος συγκρητισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐκκινεῖ ἐκ τῆς μελέτης τῆς ἑλλην. φιλοσοφίας καὶ ἐπιχειρεῖ τὴν σύζευξιν αὐτῆς μετὰ τῆς ἰουδαϊκῆς σκέψεως². Βεβαίως, τὰ φιλοσοφικὰ στοιχεῖα τῆς φιλωνείου σκέψεως εἶναι πολυάριθμα, δὲν πρέπει ὅμως νὰ ὑπερβάλλωνται μονομερῶς, ὥστε νὰ παρουσιάζεται ὁ Φίλων ὡς ὁ χαρακτηριστικὸς ἐκπρόσωπος μιᾶς μόνον φιλοσοφικῆς σχολῆς. Οὕτω π.χ. ἡ ἔξαρσις τῆς πλατωνικῆς ἐπιδράσεως ἐπ' αὐτοῦ ἡγαγέ τινας εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ Φίλωνος ὡς πλατωνικοῦ φιλοσόφου³. Τὴν ἰσχυρὰν πλατωνικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ Φίλωνος ἐξαίρει ἰδίᾳ τὸ λεξικὸν Σουΐδα, τὸ ὁποῖον σημειώνει χαρακτηριστικῶς τὰ ἐξῆς: «Φίλων φιλοσοφῆσας τὰ Ἑλλήνων εἰς μέγα προὔβη παιδείας, ὡς μετελθεῖν πᾶσαν ἑλληνικὴν παιδευσιν τὴν τε τῶν ἐγκυκλίων καλουμένων καὶ τὰς λοιπὰς ἐπιστήμας σὺν ἀκριβεῖ καταλήψει. Ἐπλούτισέ τε λόγον παρόμοιον Πλάτωνι, ὡς καὶ εἰς παροιμίαν παρ' Ἑλλήσι τοῦτο χωρῆσαι, ἢ Πλάτων φιλωνίζει, ἢ Φίλων πλατωνίζει. Τοσαύτη ἐστὶν ὁμοιότης τῆς τε διανοίας καὶ φράσεως τοῦ ἀνδρὸς πρὸς τὴν Πλάτωνος»⁴. Παρομοίαν κρίσιν περὶ Φίλωνος ἐκφέρει καὶ ὁ ἱστορικὸς τῆς Ἑκκλησίας Εὐσέβιος, παρατηρῶν τὰ ἀκόλουθα: «Φίλων ... ἀνὴρ οὐ μόνον τῶν ἡμετέρων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀπὸ τῆς ἔξωθεν παιδείας ἐπισημότατος... μάλιστα τὴν κατὰ Πλάτωνα καὶ Πυθαγόραν ἐζηλωκῶς ἀγωγὴν, διενεγκεῖν ἅπαντας τοὺς καθ' ἑαυτὸν ἱστορεῖται»⁵.

Ὁ Ε. Bréhier ἐτόνισε κυρίως τὴν στωϊκὴν ἀπόχρωσιν τῆς φιλωνείου φιλοσοφίας⁶, ἐνῶ ἄλλοι παρουσιάζουν τὸν Φίλωνα ὡς φιλόσοφον πλατωνικῆς μὲν παραδόσεως, ἀλλὰ μὲ ἰσχυρὰ στωϊκὰ στοιχεῖα⁷. Ὁ Η. Willms, ἄλλωστε, ἐρμηνεύει τὸν Φίλωνα ὡς «Γνωστικὸν sui generis», ὁ ὁποῖος δὲν δύναται νὰ θεωρηθῆ ὅτε ὡς ἀπλοῦς τις ἐκλεκτικὸς ἐν τῇ ἑλληνικῇ φιλοσοφικῇ παραδόσει, οὔτε μόνον ὡς ὑπομνηματιστὴς τῆς Π. Διαθήκης, ἀλλ' ὡς ὑποκινητὴς μιᾶς γενικωτέρας πνευματικῆς τάσεως, ἐπιδιωκούσης νὰ ἐπιδράσῃ

1. R. Reitzenstein, Das Iranische Erlösungsmysterium, Bonn, 1921, σ. 106, σημ. 1.

2. Ὁὕτως οἱ R. Bultmann, H. Jonas κ.ά.

3. Th. H. Billings, The Platonism of Philo Judaeus, Chicago, 1919.

4. A. Adler, Suidae Lexikon, Pars IV, Λειψία, 1935, σ. 739.

5. Ἑκκλ. Ἱστορία Β' 4,3. P.G. 20, 148.

6. Βλ. ἐργ. αὐτοῦ Les idées philosophiques et religieuses de Philon d'Alexandrie, Paris, 1925.

7. H. Schmidt, Die Anthropologie Philons von Alexandria, σ. 2.

ἐπὶ τῆς οἰκουμενικῆς ἱστορίας τοῦ πνεύματος¹. Ὁ R. Goodenough εἰς τὴν μελέτην του By Light Light. The Mystic Gospel of Hellenistic Judaism (1935) ἐκλαμβάνει τὸν Φίλωνα ὡς ἑλληνιστὴν μυστικὸν φιλόσοφον, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ δι' ἡμᾶς τὴν κυριωτέραν πηγὴν πληροφοριῶν περὶ τῆς μετατροπῆς τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ εἰς ἀνατολικὸν μυστήριον. Ἡ προσπάθεια τοῦ Φίλωνος συνίστατο εἰς τὸ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ὁ Ἰουδαϊσμός εἶναι τὸ μόνον ἀληθὲς μυστήριον μετὰ ἱεροφάντην τὸν Μωϋσῆ καὶ «ἐρὸν λόγον» τὴν Torah, καὶ ὅτι ἡ Ἰουδαϊκὴ λατρεία εἶναι ἡ μόνη ἀληθὴς ἱερὰ μύησις². Τὴν ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν τῶν μυστηριακῶν θρησκειῶν τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου ἐπὶ τοῦ Φίλωνος ἐτόνισε καὶ ὁ J. Pascher³, ἐνῶ ἀντιθέτως ὁ W. Völker παρουσιάζει τὸν Φίλωνα ὡς οὐδεμίαν σχέσιν ἔχοντα πρὸς τὰς μυστηριακὰς θρησκείας, τὸ δὲ συγγραφικὸν του ἔργον ὡς ἀποσκοποῦν εἰς τὴν πνευματικὴν ἐρμηνείαν τῶν Γραφῶν⁴. Ὡς πιστὸς Ἰουδαῖος ἐκφράζων τὴν βιβλικὴν του πίστιν δι' ὄρων τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐξετάζεται ὁ Φίλων ὑπὸ τοῦ I. Heinemann⁵, ὁ ὁποῖος τοποθετεῖ αὐτὸν ὡς ἐρμηνευτὴν τῶν Γραφῶν εἰς ἐξέχουσαν θέσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ πνεύματος. Ἡ ἐκλογή τῶν θεμάτων ἐκ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, τονίζει ὁ Heinemann, προσδιορίζεται ἐκ τῶν ἀπαιτήσεων τῆς Ἰουδαϊκῆς πίστεως τοῦ Φίλωνος.

Ἐκ τῶν πλέον ἐπιφανῶν ἐρευνητῶν ὁ H. A. Wolfson εἰς τὸ δίτομον ἔργον του Philo. Foundations of religious Philosophy in Judaism, Christianity and Islam (1948) καθορίζει τὰς σχέσεις τοῦ Φίλωνος πρὸς τὴν Π. Διαθήκην καὶ τὴν ἑλλην. φιλοσοφίαν ἀκελούθως: Κατ' ἀρχὴν ὁ Φίλων παρουσιάζεται ὡς αὐστηρὸς κριτὴς ὅλων τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν. Ἄν καὶ χρησιμοποιοῖ συχνάκις εἰς τὰ ἔργα του ἀριστοτελικούς ὅρους, τοῦτο οὐδόλως συνεπάγεται ὅτι ἀνήκει εἰς τὴν ἀριστοτελικὴν σχολήν, διότι οἱ ὅροι οὗτοι εἶχον καταστῆ κοινὸν κτῆμα τῆς φιλοσοφίας τῆς ἐποχῆς του. Ἐξ ἄλλου, οὔτε ἡ στατικὴ ὀρολογία, τὴν ὁποίαν συναντῶμεν ἀνὰ πᾶν βῆμα εἰς τὰ ἔργα τοῦ Φίλωνος, οὔτε ἡ ὑπ' αὐτοῦ κατάταξις τοῦ Ζήνωνος καὶ Κλεάνθους μεταξὺ τῶν θείων ἀνδρῶν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ χαρακτηρίσωμεν τὸν Φίλωνα ὡς στατικόν, διότι ὀλόκληρος ἡ φιλοσοφία του πρέπει νὰ θεωρηθῇ, κατὰ τὸν Wolfson ὡς μία κριτικὴ κατὰ τοῦ στατικοῦ συστήματος⁶. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν πλατωνικὴν φιλοσοφίαν, δανεῖζεται μὲν ἐξ αὐτῆς ὁ Φίλων πολυάριθμα στοιχεία,

1. H. Willms, Εἰκῶν. Eine Begriffesgeschichtliche Untersuchung zum Platonismus. I. Teil: Philon von Alexandria, σ. 113.

2. R. Goodenough, By Light Light, σ. 7-9.

3. J. Pascher, Ἡ βασιλικὴ ὁδός. Der Königsweg zu Wiedergeburt und Vergöttung bei Philo von Alexandria, 1931.

4. W. Völker, Fortschritt und Vollendung bei Philo von Alexandria, 1938.

5. Philo Griechische und Jüdische Bildung, Breslau, 1932.

6. «He is their critic rather than their follower», Philo, τόμ. I, σ. 111.

τὰ μεταβάλλει ὅμως ριζικῶς καὶ τὰ προσαρμόζει πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς Π. Διαθήκης. Οὕτως, εἰς τελευταίαν ἀνάλυσιν ὁ Φίλων εἶναι, κατὰ τὸν Wolfson «κριτὴς τῶν Στωϊκῶν καὶ ἀναθεωρητὴς τοῦ Πλατωνισμοῦ»¹. Ἡ φιλοσοφία του χαρακτηρίζεται ὑπὸ πρωτοτυπίας, συνοχῆς καὶ συνεπείας. Ἐὰν εὐρίσκωμεν ἐντὸς αὐτῆς φαινομενικὰς ἀντιφάσεις, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονός ὅτι ἔχομεν πρὸ ἡμῶν τὰς σκέψεις τοῦ Φίλωνος ὑπὸ μορφήν ὁμιλιῶν ἢ μορφήν αὐτῆ ἀποτελεῖ καθαρῶς Ἰουδαϊκὸν τρόπον συντάξεως². Τελικῶς ὁ Wolfson χαρακτηρίζει τὸν Φίλωνα ὡς «τὸν μεγαλύτερον φιλοσοφικὸν κήρυκα, ὅστις ὑπῆρξε ποτὲ»³ καὶ τὸ κατατάσσει μεταξὺ τῶν διαπρεπεστέρων διανοητῶν καὶ ἐξοχοτέρων πνευμάτων τῆς ἱστορίας. Ὁρθῶς ὅμως παρετηρήθη ὑπὸ τῶν J. Daniélou⁴ καὶ J. J. Schoeps⁵ ὅτι ἡ μελέτη τοῦ Wolfson δὲν μᾶς παρουσιάζει τὸν Φίλωνα ἐν τῇ ὁλότητί του. Ὁ Φίλων δὲν ἦτο μόνον φιλόσοφος ἀλλὰ καὶ ἐρμηνευτὴς τῶν Γραφῶν, ἔθεσε δὲ τὰς φιλοσοφικὰς του ἀντιλήψεις εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἐρμηνείας τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ἡ ὁποία δὲν εἶναι διὰ τὸν Φίλωνα μία πηγὴ μεταξὺ τῶν ἄλλων, ἐξ ἧς ἀντλεῖ τὸ ὕλικόν του διὰ νὰ συγκροτήσῃ τὸ φιλοσοφικὸν του σύστημα, ἀλλ' εἶναι ἡ ἀρχικὴ πηγὴ πάσης σοφίας. Ὅ,τι δι' ἡμᾶς ἐμφανίζεται ὡς ἀσυνέπεια ἢ ἀντιτιθέμενα ἀπόψεις ἢ διαφορετικαὶ ἐρμηνεῖαι τοῦ αὐτοῦ βιβλικοῦ χωρίου, εἶναι διὰ τὸν Φίλωνα ἢ ἀπόδειξις τοῦ βάθους καὶ τοῦ πλούτου τῶν Γραφῶν. Κατὰ τὸν ἀνωτέρω μνημονευθέντα Wolfson, ἡ ἔμπνευσις τοῦ Φίλωνος εἶναι αὐθεντικῶς βιβλική. Ὁ Φίλων ἀπαλλάσσει τὰς βασικὰς διδασκαλίας τῆς Π. Διαθήκης ἐκ τῆς ἱστορικῆς των ἐπεन्दύσεως, διὰ νὰ τὰς παρουσιάσῃ ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς φιλοσοφίας τῆς ἐποχῆς του. Τοιοῦτοτρόπως, ὁ Φίλων δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ὁ ἰδρυτὴς τῆς βιβλικῆς φιλοσοφίας⁶. Παρὰλλήλως ὅμως ὁ Φίλων εἶναι μυστικιστὴς ἢ Ἀγία Γραφή δὲν εἶναι δι' αὐτὸν ἀπλοῦν τι βιβλίον ὑψηλῶν διδασκαλιῶν, ἀλλὰ κυρίως καὶ κατ' ἐξοχὴν εἶναι πνευματικὴ τροφή⁷.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθεισῶν ἀπόψεων δεχόμεθα ὡς ὀρθότεραν τὴν ἄποψιν τοῦ Wolfson ὅτι ὁ Φίλων εἶναι κατὰ βᾶσιν πιστὸς Ἰουδαῖος, ἔμπνεόμενος κατ' εὐθειαν ἐκ τῆς Π. Διαθήκης, ἐκφράζων ὅμως τὴν σκέψιν του διὰ τῆς ἑλλην. φιλοσοφίας. Ταιαύτη ἦτο ἡ δὴ ἡ θέσις τοῦ I. Heinemann ὑπεστηρίχθη δὲ ἐσχάτως καὶ ὑπὸ τοῦ πατρὸς Daniélou, ὁ ὁποῖος εἰς τὸ βιβλίον

1. H. A. Wolfson, ἐν ὄ' ἀνωτ. τόμ. I, σ. 113.

2. H. A. Wolfson, αὐτόθι, σ. 91, 115.

3. «The greatest philosophic Preacher that has ever lived», αὐτόθι, σ. 98.

4. J. Daniélou, ἐν Rev. d'hist. des religions, 1952, σ. 232.

5. J. J. Schoeps, ἐν Theol. Literaturzeitung, 1951, στ. 681.

6. J. Daniélou, Sacramentum futuri, Paris, 1950, σ. 177, 190.

7. Αὐτόθι, σ. 190. Περθ. J. Gross, La divinité du Chrétien d'après les Pères Grecs, Paris, 1938, σ. 94: «En s'efforçant d'insuller à la mystique hellénistique une âme juive, Philon a préparé la mystique chrétienne».

του Philon d'Alexandrie (1958) ἐξετάζει σύνολον τὴν προσωπικότητα τοῦ Φίλωνος. Ὀλόκληρος ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργον τοῦ Ἰουδαίου διανοητοῦ ἀφιερῶνται εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῆς Π. Διαθήκης καὶ τὴν προάσπισιν τῶν ἀποκεκαλυμμένων ἀληθειῶν ἐνώπιον τῶν Ἑθνικῶν¹. Συγχρόνως ὅμως ὁ Φίλων εἶναι βαθύτατα ἐμπεποτισμένος ὑπὸ τῆς ἑλλην. παιδείας. Οὔτε ἠδύνατο ὁ Φίλων νὰ ἀμφιβάλλῃ περὶ τοῦ κύρους τῶν βιβλικῶν ἀληθειῶν, οὔτε νὰ ὑποτιμῆσῃ τὴν ἀξίαν τῆς λογικῆς. Γνωρίζομεν δὲ ὅτι καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας εὐρέθησαν ἀντιμέτωποι τοῦ ἰδίου προβλήματος, τὸ ὁποῖον ἔλυσαν ἐπιτυχῶς διὰ τῆς ἀρμονικῆς συνθέσεως τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος μετὰ τῆς βιβλικῆς ἀποκαλύψεως².

Ἡ σπουδαιότης τοῦ Φίλωνος δὲν συνίσταται μόνον εἰς τὸ ὅτι ἀπαλλάσσει τὴν πίστιν τῶν πατέρων του ἐκ τοῦ σημιτικοῦ τῆς περιβλήματος, ἐφαρμόζων εἰδὸς τι «ἀπομυθεύσεως», διὰ νὰ τὴν ἐπενδύσῃ διὰ τῶν πλέον ἐκλεπτυσμένων μορφῶν τῆς φιλοσοφίας τῆς ἐποχῆς του, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ὅτι ἡ συγγραφικὴ του δραστηριότης συμπίπτει μὲ τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν ἐνεφανίσθη ὁ Χριστιανισμός. Διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας ὁ Φίλων καθιστᾷ τὴν φιλοσοφίαν θεραπαινίδα τῆς θεολογίας, καθ' ὅσον χρησιμοποιεῖ τὴν πρώτην ὡς μέσον ἐκφράσεως τῆς δευτέρας. Ἡ φιλοσοφία καθίσταται διὰ τὸν Φίλωνα τὸ ὄργανον καὶ τὸ μέσον ὑπερασπίσεως καὶ δικαίωσεως τῆς Ἰουδαϊκῆς πίστεως εἰς τὰ ὅμματα τῶν Ἑθνικῶν. Ὁ Φίλων εἶχε θέσει ὡς σκοπὸν τῆς ζωῆς του καὶ τοῦ συγγραφικοῦ του ἔργου νὰ παρουσιάσῃ μίαν βιβλικὴν φιλοσοφίαν, διορθῶν τὰς ἑλληνικὰς φιλοσοφικὰς ἀντιλήψεις βάσει τῆς ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ περιεχομένης θείας ἀποκαλύψεως.

Ἐρμηνεία καὶ ὑπομνηματισμός τῆς Π. Διαθήκης πρὸς τοὺς Ἰουδαίους, ὑπεράσπισις τῶν ἀληθειῶν αὐτῆς ἐναντι τῶν Ἑθνικῶν: αὐτὸ ἦτο τὸ ἔργον καὶ ἡ φιλοδοξία τοῦ Φίλωνος. Ἀδίκως ἠθέλησαν ὠρισμένοι ἐρευνῆται νὰ ἴδουν εἰς τὸν Φίλωνα ἕνα ἐκπρόσωπον τοῦ συγκρητισμοῦ ἄνευ ἐσωτερικῆς συνοχῆς. Ὁ Φίλων ἐμπνέεται ἐκ τῆς αὐθεντίας τοῦ Μωϋσέως καὶ συγχρόνως ἐκφράζεται καθ' ἄφογον φιλοσοφικὸν τρόπον. Τὴν ἀποψιν περὶ βιβλικῆς κατὰ βάσιν ἐμπνεύσεως τοῦ Φίλωνος, παρὰ τὸν ἰσχυρῶς φιλοσοφικὸν χρωματισμὸν τῆς διδασκαλίας του, προσπαθοῦμεν νὰ στηρίξωμεν εἰς τὴν σύντομον αὐτὴν μελέτην διὰ τῆς ἐξετάσεως, ἐν γενικαῖς γραμμαῖς, τῆς περὶ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου διδασκαλίας του.

1. J. Daniéλου, Philon d'Alexandrie, σ. 8. Πρβλ. E. Schürer, Geschichte des Jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi, Λειψία, 1909, τόμ. 3, σ. 699: «Trotz der tiefgehenden Aneignung der griechischen Philosophie ist aber Philo doch Jude geblieben, die Weisheit der Griechen hat ihn seiner väterlichen Religion nicht untreu gemacht». Πρβλ. καὶ Εὐσεβίου, Εὐαγγ. προπαρασκευῆ 7,12: «Φίλων... τὰ οὐκ εἶα πατρῶθεν ἀκριβῶν».

2. Περὶ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Φίλωνος ἐπὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ συγχεκριμένως εἰς τὸ θέμα τῶν σχέσεων τῆς βιβλικῆς ἀποκαλύψεως πρὸς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, βλ. H. A. Wolfson, The Philosophy of the Church Fathers, τόμ. I, 1956, σ. 97 ἐξ. καὶ S. Karppe, Philon et la Patristique, Paris, 1942.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄

Η ΠΕΡΙ ΘΕΟΥ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ΦΙΛΩΝΟΣ

1. Οὐσία καὶ ὑπαρξίς τοῦ Θεοῦ *

Αἱ Ἰουδαϊκαὶ καὶ παλαιδιαθηκικαὶ προϋποθέσεις τῆς φιλωνείου σκέψεως καθίστανται πρόδηλοι κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς περὶ Θεοῦ διδασκαλίας του. Βεβαίως τὰ ἐπικρατοῦντα παρ' αὐτῷ φιλοσοφικὰ στοιχεῖα εἶναι τοσαῦτα, ὥστε ἐνίοτε νὰ καθίσταται ὅλως δυσχερὴς ἡ διάκρισις αὐτῶν καὶ ἡ ἀνάδειξις τοῦ βιβλικοῦ ὑποβάθρου τῆς διδασκαλίας του. Ὁ ἴδιος ὁ Φίλων οὐδέποτε ἀπεπειράθη νὰ συγκροτήσῃ εἰς ἐνιαῖον καὶ συνεπὲς σύστημα τὴν διδασκαλίαν του. Οὕτω π.χ. ὁμιλῶν περὶ τοῦ Θεοῦ μεταβαίνει ἀπὸ τοῦ ἐνὸς θέματος εἰς τὸ ἄλλο καὶ ἄπτεται συγχρόνως μετὰ μεγάλης ἐλευθερίας τοσοῦτων θεμάτων, ὥστε νὰ ὑπερβαίῃ κατὰ πολὺ τὰ ὅρια, τὰ ὁποῖα θὰ ἔθετε τὸ σύγχρονον εὐρωπαϊκὸν πνεῦμα μὲ τὴν ἀπαιτήσιν αὐστηρᾶς λογικῆς καὶ συνεπειᾶς.

Ἐκδηλος τυγχάνει ἡ ἐπίδρασις τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας ἐπὶ τῆς φιλωνείου θεολογικῆς σκέψεως εἰς τὰς περιπτώσεις κατὰ τὰς ὁποίας ὁ Θεὸς καλεῖται «φύσις ἀπλή», «ἀσύμπλοκος», «ἀσύγκριτος», «ἀμιγής», «ὄντως ὦν» κλπ.¹ Ἄλλοτε, κατὰ στωϊκὴν ἐπίδρασιν, ὁ Θεὸς καλεῖται ὑπὸ τοῦ Φίλωνος «κύριος τοῦ σύμπαντος», «πιλότος», «ὁδηγός», «πρύτανις», «μόνος σοφός» καὶ «μόνος ἐπιστήμων»². Ὁ Θεὸς πληροῖ τὰ πάντα, ὁ ἴδιος μὴ περιε-

(*) ΣΥΝΤΗΜΗΣΕΙΣ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΦΙΛΩΝΟΣ:

Περὶ τῆς κατὰ Μωϋσέα κοσμοποιίας (:Κοσμοποιία). Νόμων ἱερῶν ἀλληγορία (:Ἀλληγορία). Περὶ τῶν Χερουβὶμ καὶ τῆς φλογίνης ρομφαίας καὶ τοῦ κτισθέντος πρώτου ἐξ ἀνθρώπων Κάιν (:Περὶ τῶν Χερουβὶμ). Περὶ γενέσεως Ἄβελ καὶ ὧν αὐτός τε καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Κάιν ἱερουργοῦσιν (:Περὶ γενέσεως Ἄβελ). Περὶ τοῦ τὸ χεῖρον τῷ κρείττονι φιλῆν ἐπιτίθεσθαι (:Χοῦρον). Περὶ τῶν τοῦ δοκησισόφου Κάιν ἀγγέλων καὶ ὡς μετανάστης γίγνεται (:Περὶ τοῦ δοκησισόφου Κάιν). Περὶ συγχύσεως διαλέκτων (:Συγχ. διαλ.). Περὶ τοῦ τίς ὁ τῶν θείων ἐστὶν κληρονόμος καὶ περὶ τῆς εἰς τὰ ἴσα καὶ ἐναντία τομῆς (:Κληρονόμος). Περὶ τῆς πρὸς τὰ προπαιδεύματα συνόδου (:Προπαιδεύματα). Περὶ τῶν μετονομαζομένων καὶ ὧν ἕνεκα μετονομαζοῦνται (:Περὶ τῶν μετονομαζομένων). Περὶ τοῦ θεοπέμπτου εἶναι τοὺς ἀνέμους (:Περὶ ἀνέμων). Βίος σοφοῦ τοῦ κατὰ διδασκαλίαν τελεωθέντος ἢ νόμων ἀγράφων (τὸ πρῶτον) ὅ ἐστι περὶ Ἀβραάμ (:Βίος σοφοῦ). Βίος πολιτικοῦ ἕπερ ἐστὶ περὶ Ἰωσήφ (:Περὶ Ἰωσήφ). Περὶ τῶν δέκα λόγων ἢ κεφάλαια νόμων εἰσὶν (:Δέκα λόγοι). Περὶ τῶν ἐν μέρει διαταγμάτων (:Διατάγματα). — Λοιπαὶ συντήσεις: Ἐγγλ. Πατρολογία Migne (P.G.), Dictionnaire de théologie catholique (DTC).

1. Περὶ φυγῆς 131,141. Βίος σοφοῦ 122. Ἀλληγορία 2,2. Περὶ τῶν μετονομαζομένων 184. Ὅτι ἄτρεπτον τὸ θεῖον 56. Περὶ γενέσεως Ἄβελ 92.

2. Δέκα λόγοι 53. Περὶ ἀποικίας 40. Βίος Μωυσέως 1,178.

χόμενος ὑπὸ οὐδενός. «Τὸ δὲ θεῖον ὑπ' οὐδενός περιεχόμενον ἀναγκαίως ἐστὶν αὐτὸ τόπος ἑαυτοῦ»¹. Οὐδὲ ὀλόκληρον τὸ σύμπαν δύναται νὰ ἀποτελέσῃ «ἄξιον χωρίον καὶ ἐνδιαίτημα» τοῦ Θεοῦ². Ὁ Θεὸς εὐρίσκεται ὑπεράνω χρόνου καὶ διαστήματος, εἶναι τὸ «ἐν καὶ πᾶν», ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος³. Τὰ στοιχεῖα τῆς στωϊκῆς περὶ Θεοῦ διδασκαλίας καθίστανται ἐν προκειμένῳ προφανῆ· ὁ πανθεϊστικὸς μυστικισμὸς, καθ' ὃν ὁ κόσμος εὐρίσκεται βυθισμένος ἐντὸς τῆς θεότητος, ἀποτελεῖ δόγμα τῆς στωϊκῆς φιλοσοφίας⁴.

Πρέπει νὰ εἰμεθα προσεκτικοί, ὥστε τὰς διαφόρους πανθεϊστικὰς ἐκφράσεις τοῦ Φίλωνος νὰ μὴ τὰς ἐκλάβωμεν κατὰ γράμμα, διότι ἀρύεται μὲν ἐκφράσεις ὁ Φίλων ἐκ τῆς ἑλλην. φιλοσοφίας, χρησιμοποιοῖ ὅμως αὐτὰς μὲ διάφορον ἔννοιαν ἢ οἱ πρὸ αὐτοῦ Ἕλληνας φιλόσοφοι. Οὕτω π.χ. χρησιμοποιοῖ τὴν στωϊκῆς προελεύσεως ἔκφρασιν «εἷς καὶ τὸ πᾶν αὐτὸς ὢν», χωρὶς νὰ ταυτίξῃ πανθεϊστικῶς Θεὸν καὶ κόσμον ὡς οἱ Στωϊκοί⁵. Ὡσαύτως ἀποδίδει εἰς τὸν Θεὸν τῆς Ἰουδαϊκῆς του πίστεως διαφόρους ὀνομασίας, τὰς ὁποίας οἱ Ἕλληνας ἀπέδιδον εἰς τοὺς θεοὺς των, ὡς π.χ. Σωτήρ, νικηφόρος, εὐεργέτης, πλουτοφόρος, τροφεύς, μεγαλόδωρος κ.λ.π.⁶. Παρὰ τὰς φραστικὰς αὐτὰς ἐπικοσμήσεις, ἐγγυτέρα καὶ προσεκτικωτέρα μελέτη τῆς φιλωνείου «θεολογίας» πείθει ὅτι αὕτη ἐν τῇ ἐσωτέρᾳ αὐτῆς οὐσίᾳ εἶναι βιβλική, ἐρειδομένη ἐπὶ τῆς Π. Διαθήκης καὶ τῆς Ἰουδαϊκῆς ἐν γένει περὶ Θεοῦ ἀντιλήψεως, ἐπενδυομένη ὅμως καὶ ἐκφραζομένη διὰ τῶν κατηγοριῶν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως. Ὁ Θεὸς εὐρίσκεται μακρὰν τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ὡς πάντῃ διάφορος αὐτοῦ, ἐν ταῦτῳ ὅμως διακυβερνᾷ τὸν κόσμον ὡς ψυχὴ τοῦ σύμπαντος⁷· εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ζωῆς καὶ ὁ αἷτιος τῶν ὑπαρχόντων ἀγαθῶν, ἐνῶ τὸ κακὸν οὐδὲλως ὀφείλει τὴν ὑπαρξίν του εἰς αὐτόν⁸. «Ὁ γὰρ Θεὸς ἀγαθὸς τέ ἐστι καὶ ποιητῆς καὶ γεννητῆς τῶν ὄντων καὶ προνοητικὸς ὢν ἐγέννησε, σω-

1. Περὶ ὄνειρων 1,64. Πρβλ. Συγχ. διαλ. 136· «Ἵπὸ δὲ τοῦ Θεοῦ πεπληρωται τὰ πάντα, περιέχοντος οὐ περιεχομένου, ᾧ πανταχοῦ τε καὶ οὐδαμοῦ συμβέβηκεν εἶναι μόνω... τὸ δὲ πεποιηκὸς ἐν οὐδενὶ τῶν γεγονότων θέμις εἰπεῖν περιέχεσθαι».

2. Ἀλληγορία 1,44.

3. Αὐτόθι. Πρβλ. Περὶ τοῦ δοκησιόφου Κάνιν 14.

4. E. B r e h t e r, ἐνθ' ἀνωτ. σ. 73.

5. Βλ. Π α ν. Π α υ λ ἰ δ ο υ, Ἡ περὶ Θεοῦ διδασκαλία κατὰ Φίλωνα τὸν Ἰουδαῖον, Ἀθήναι, 1873, σ. 21. Πρβλ. αὐτόθι, σ. 23· «Τῇ ἑλληνικῇ φιλοσοφίᾳ ἐχρήσατο ὁ Φίλων, ὅπως τὰς θεϊστικὰς αὐτοῦ ἰδέας ἀναπτύξῃ καὶ μᾶλλον καταληπτὰς καταστήσῃ, οὐχὶ δὲ καὶ ὅπως δι' αὐτῆς νέας δοξασίας εἰς τὸ ἔθνος αὐτοῦ περὶ Θεοῦ εἰσαγάγῃ ἢ παραμορφώσῃ καὶ μεταβάλλῃ ἄς περὶ Θεοῦ ὡς Ἰουδαῖος εἶχεν ἰδέας».

6. Συγχ. διαλ. 93. Προπαιδεύματα 93, 97, 171. «Ὅτι ἀτρεπτον τὸ θεῖον 110. Περὶ ὄνειρων 2,213.

7. Περὶ ἀποικίας 192.

8. Συγχ. διαλ. 180· «Προσῆκει δὲ κάκεινο λελογίσθαι, ὅτι μόνον ἀγαθῶν ἐστὶν ὁ Θεὸς αἷτιος, κακοῦ δὲ οὐδενός τὸ παράπαν».

τήρ τε καὶ εὐεργέτης, μακαριότητος καὶ πάσης εὐδαιμονίας ἀνάπλευς»¹. «Ὅτι ὑπάρχει εἰς τὸν κόσμον εἶναι «δωρεὰ καὶ εὐεργεσία καὶ χάρισμα Θεοῦ», διότι ὁ Θεὸς εἶναι «ὁ ποιητὴς τῶν ὄλων καὶ ὁ τοῦ κόσμου πατήρ»².

Ὡς φιλόσοφος ὁ Φίλων ἀπαλλάσσει τὸν Θεὸν παντὸς προσδιορισμοῦ καὶ ὀνομάζει αὐτὸν «ἄρρητον»³, ὡς Ἰουδαῖος ὅμως, ἔχων ὁδηγὸν καὶ πηγὴν τῶν σκέψεων του τὴν Π. Διαθήκην, ὁμιλεῖ περὶ τοῦ Θεοῦ ὡς «ἀγαθοῦ πατρὸς» τῶν ἀνθρώπων, τείνοντος εἰς βοήθειαν αὐτῶν. Ὁ Θεὸς τοῦ Φίλωνος εἶναι «εὐμενής», «ἔλεως», «ὑπέρμαχος», «φιλόανθρωπος», «χρηστός», «βοηθός»⁴· εἶναι ὁ Βασιλεὺς καὶ Κύριος, ὁ ἐφορῶν ἐπὶ πάντας· εἶναι «δεσπότης, αἰεὶ βλέπων», ἀπὸ τοῦ ὁποῖου οὐδεὶς δύναται νὰ ἀποκρύψῃ τὰς σκέψεις του⁵· πληροῖ τὸν κόσμον καὶ τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν διὰ τῆς παρουσίας του.

Πρὸς ἔκφρασιν τῆς ὑπερβατικότητος τοῦ Θεοῦ ὁ Φίλων χρησιμοποιεῖ συχνάκις τὸ ἐπίθετον «ἄποιος»⁶, διὰ νὰ δηλώσῃ δι' αὐτοῦ ὅτι ὁ Θεὸς στερεῖται ποιότητος, τ.ἔ. δὲν δύναται νὰ ἐγκλεισθῇ εἰς λογικὰς κατηγορίας ὅπως τὰ λοιπὰ ὄντα, ἀλλ' εἶναι ὑπεράνω πάντων καὶ ἐπέκεινα παντὸς προσδιορισμοῦ. Ἡ ὑπερβατικότης τοῦ Θεοῦ, ἄλλωστε, τελεῖ εἰς συνάρτησιν πρὸς τὰς διανοητικὰς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀνθρωπίνη λογικὴ ἀναγνωρίζει μὲν τὴν ὑπαρξίν παραγωγῶν τινος αἰτίας τοῦ σύμπαντος, δὲν διαθέτει ὅμως οἰκοθεν τὴν δυνατότητα κατανοήσεως τῆς οὐσίας τῆς παραγωγῶν αὐτῆς αἰτίας. «Ἀμύχανον γὰρ τὸν κατὰ τὸ εἶναι Θεὸν ὑπὸ γενέσεως τὸ παράπαν κατανοηθῆναι... ἀνθρώπου γὰρ ἐξαρκεῖ λογισμῶ μέχρι τοῦ καταμαθεῖν ὅτι ἔστι τε καὶ ὑπάρχει τὸ τῶν ὄλων αἴτιον προελθεῖν· περαιτέρω δὲ σπουδάζειν τρέπεσθαι, ὡς περὶ οὐσίας ἢ ποιότητος ζητεῖν, ἀγύγιός τις ἡλιθιότης»⁷. Ἐκεῖνο, τὸ ὅποῖον δύναται νὰ συλλάβῃ ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι τὸ «ὅτι ἔστι» ὁ Θεός, ὅχι ὅμως καὶ τὸ «ὅ ἐστι», διότι ὁ Θεὸς εἶναι τὸ «ὅλως ἀλλότριον» καὶ πρὸς οὐδὲν ἐκ τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων ὁμοιάζει. «Θεῶ γὰρ ὅμοιον πρὸς ἀλήθειαν οὐδέν»⁸. Εἰς οὐδένα ἄλλωστε ὁ Θεὸς ἀπεκάλυψε τὴν φύσιν καὶ τὴν οὐσίαν του, ἀλλ' ἀόρατον αὐτὴν παντὶ τῷ γένει παρεσκεύασε. Τίς ἂν ἰσχύσῃ ἢ ὅτι σῶμα ἢ ὅτι ἀσώματον, ἢ ὅτι ποιὸν ἢ ὅτι ἄποιον τὸ αἴτιον εἰπεῖν, ἢ συνόλως περὶ οὐσίας ἢ ποιότητος ἢ σχέσεως ἢ κινήσεως αὐτοῦ βεβαίως ἀπαφήνασθαι;

1. Διατάγματα I, 209.

2. Βίος Μωυσέως 2,238.

3. Περὶ ὀνειρῶν 1,67. Κληρονόμοι 170 κλπ.

4. Βίος σοφοῦ 96. Περὶ ὀνειρῶν 2,265.

5. Περὶ Ἰωσήφ 265.

6. Ἀλληγορία 1,36·51· 2,36. «Ὅτι ἄτρεπτον τὸ θεῖον 55.

7. Περὶ τοῦ δοκησιόφου Κάλιν 168. Πρβλ. «Ὅτι ἄτρεπτον τὸ θεῖον 62· «Ὅτι οὐχ ὡς ἀνθρώπος ὁ Θεός, ἀλλ' οὐδ' ὡς οὐρανός οὐδ' ὡς κόσμος· ποιά γὰρ εἶδη ταῦτά γε καὶ εἰς αἰσθητὴν ἐρχόμενα, ὁ δ' ἄρα οὐδὲ τῶ νῦν καταληπτός ἐστι μὴ κατὰ τὸ εἶναι μόνον ὑπαρξὸς γὰρ ἔσθ' ἦν καταλαμβάνομεν αὐτοῦ, τῶν δὲ γε χωρὶς ὑπάρξεως οὐδέν».

8. Περὶ ὀνειρῶν 1,73. Πρβλ. Ἀλληγορία 2,1· «οὐδὲν δὲ ὅμοιον Θεῶ».

ἀλλὰ περὶ γε ἑαυτοῦ μόνος ἰσχυριεῖται, ἐπεὶ καὶ μόνος (ὁ Θεὸς) ἀψεudῶς τὴν ἑαυτοῦ φύσιν ἠκρίβωσεν»¹.

Διερωτᾶται κανεὶς εὐλόγως, πῶς συνδυάζονται παρὰ Φίλωνι ἀφ' ἐνὸς μὲν αἱ πλέον ἀφηρημένα φιλοσοφικὰ ἐκφράσεις περὶ τῆς θείας φύσεως, ἀφ' ἐτέρου δὲ οἱ συγκεκριμένοι ἠθικοὶ προσδιορισμοί, οἱ παρουσιάζοντες τὸν Θεὸν ἐν σχέσει πρὸς τὸν κόσμον ὡς πλήρη στοργῆς πατέρα. Οἱ διάφοροι μελετηταὶ τοῦ Φίλωνος εὐρίσκουν ἐν προκειμένῳ ἀναγκαίαν τινὰ ἀντίφασιν, ἐξηγοῦντες αὐτὴν ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Φίλων ἐμπνέεται ταυτοχρόνως ἐκ τῆς ἰουδαϊκῆς πίστεως περὶ ζῶντος Θεοῦ καὶ ἐκ τῆς πλατωνικῆς περὶ Θεοῦ ιδέας. Ὁ E. Bréhier δέχεται τὴν ἐνότητα τῆς περὶ Θεοῦ διδασκαλίας τοῦ Φίλωνος, τονίζων ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐξετάζωμεν μεμονωμένως τὴν φύσιν τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ἐν ἀναφορᾷ καὶ συναρτήσει πρὸς τὴν λατρεύουσαν ἀνθρωπίνην ψυχὴν, ἡ ὁποία λαμβάνει ἐσωτερικὴν ἐμπειρίαν τοῦ Θεοῦ. Ὁ Θεὸς τοῦ Φίλωνος εἶναι Θεὸς τῆς μυστικῆς ἐμπειρίας². «Οὐδέποτε δὲ ἕνας μυστικιστῆς, παρατηρεῖ ὁ Bréhier, θεωρεῖ ὡς ἀντιφατικὴν ἐν τῇ προσωπικῇ του ἐμπειρίᾳ τὴν συγκεκριμένην θεάν, ἔστω καὶ ἐνίοτε παχυλῶς ὑλικήν, ἐνὸς Θεοῦ, ὁ ὁποῖος συνομιλεῖ μετ' αὐτοῦ ὡς μετὰ φίλου ἢ τὸν νουθετεῖ ὡς διδάσκαλος μὲ τὴν αἴσθησιν τοῦ ἀπέιρου Ὀντος, ἐν τῷ ὁποίῳ ἡ ἔκστασις τὸν βυθίζει»³. Οἱ προφηταὶ τῆς Π. Διαθήκης συνεδύαζον τὴν ιδέαν περὶ Θεοῦ, εὐρισκομένου ἐπέκεινα παντὸς προσδιορισμοῦ, μὲ τὴν ἀντίληψιν περὶ Θεοῦ τρέφοντος αἰσθήματα ἀγάπης ἢ ὀργῆς πρὸς τὸν ἄνθρωπον. Παρὰ Φίλωνι, ὡσαύτως, δὲν ὑπάρχει ἀντίφασις, ἀλλ' ἀπλῶς ἔχομεν δύο διαφορετικὰς ὁψεις, τὴν ἀφηρημένην καὶ τὴν συγκεκριμένην, μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς «θεολογίας». Ὁ Θεὸς εἶναι συγχρόνως πολὺ μακρὰν τοῦ ἀνθρώπου ἀλλὰ καὶ πολὺ πλησίον αὐτοῦ. «Ὅσον δὲ περισσότερον ὁ ἄνθρωπος πλησιάζει πρὸς τὸν Θεόν, τοσοῦτον ὁ Θεὸς διαφεύγει τῆς ἀνθρωπίνης κατανοήσεως»⁴.

Ἀναφερόμενος ὁ Φίλων εἰς τοὺς ἀνθρωπομορφισμοὺς τῆς Π. Διαθήκης, λέγει ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἀναλλοίωτος, εἰς οὐδεμίαν ὑποκείμενος μεταβολὴν ἢ φθορὰν καὶ αὐδεμίαν ἔχων μετὰ τῆς ὕλης ἐπαφήν. Ἐὰν ἡ Ἀγ. Γραφή ὁμιλῇ περὶ θυμοῦ ἢ γέλωτος ἢ ἱκανοποιήσεως τοῦ Θεοῦ κλπ., τοῦτο οὐδόλως ἀνήκει εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ γίνεται χρῆσις τῶν ἀνθρωποπαθῶν αὐτῶν ἐκφράσεων ὑπὸ τῶν ἱερῶν συγγραφέων διὰ παιδαγωγικοὺς λόγους. «Λέγεται δὲ παρὰ τῷ νομοθέτῃ μέχρι τινὸς εἰσαγωγῆς τὰ τοιαῦτα, τοῦ νουθετῆσαι χάριν τοὺς ἐτέρως μὴ δυναμένους σωφρονίζεσθαι... ὥστε παιδείας ἕνεκα καὶ νουθεσίας, ἀλλ' οὐχὶ τῷ πεφυκέναι τοιοῦτον εἶναι λέλεκται»⁵.

1. Ἀλληγορία 3, 206.

2. E. Bréhier, ἔνθ' ἀνωτ. σ. 69-70.

3. Αὐτόθι σ. 77.

4. Περὶ τοῦ δοκησιόφου Κάιν 18.

5. Ὅτι ἄτρεπτον τὸ θεῖον 52, 54.

Τὸ συμπέρασμα τῆς συντόμου αὐτῆς ἐκθέσεως τῆς περὶ Θεοῦ φιλωνείου διδασκαλίας εἶναι ὅτι ὁ Θεός, περὶ τοῦ ὁποίου ὁμιλεῖ καὶ εἰς τὸν ὁποῖον πιστεύει ὁ Φίλων, εἶναι κατ' οὐσίαν ὁ ζῶν Θεός τῆς Π. Διαθήκης, ἔστω καὶ ἂν περιγράφεται ὑπ' αὐτοῦ διὰ τῶν ἐννοιῶν καὶ κατηγοριῶν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Δύο βασικὰ αἰσθήματα διακατέχουν τὸν ψαλμωδὸν τῆς Π. Διαθήκης: ἡ ἐμπιστοσύνη τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν θείαν ἀγαθότητα καὶ ὁ φόβος ἐνώπιον τῆς θείας δικαιοσύνης· οἱ εὐσεβεῖς ἐγκαταλείπονται μετ' ἐμπιστοσύνης εἰς τὴν θείαν πρόνοιαν, ἐνῶ οἱ ἀσεβεῖς αἰσθάνονται φόβον ἐνώπιον τοῦ δικαίου κριτοῦ. Τὰ αὐτὰ αἰσθήματα διακατέχουν τὸν ἄνθρωπον καὶ παρὰ Φίλωνι, ὁ ὁποῖος θέλει νὰ παρουσιάσῃ τὸν Θεὸν τῆς Ἰουδαϊκῆς του πίστεως ὑπὸ τὴν μορφήν τοῦ «ὄντως ὄντος» μακρὰν πάσης ἐθνικῆς ἀποχρώσεως¹. Τὸ «ὄν» ὅμως τοῦ Φίλωνος δὲν εἶναι ἡ ἀπρόσωπος πηγὴ καὶ αἰτία τῆς ὑπάρξεως τῶν πάντων, ἀλλ' ὁ ἀγαθὸς Θεός, ὁ πλήρης στοργῆς καὶ συμπαθείας πρὸς ὅλους ἀνεξαιρέτως τοὺς ἀνθρώπους.

2. Ὑπερβατικότης καὶ ἀκατάληπτος τοῦ Θεοῦ.

Ἡ διδασκαλία περὶ ὑπερβατικότητος τῆς θείας φύσεως καὶ τοῦ ἀκατάληπτου χαρακτήρος αὐτῆς ἀποτελεῖ τὸ πρῶτον ἄρθρον τῆς φιλωνείου θεολογίας², ἐν τῇ ὁποίᾳ τονίζεται μετὰ μεγάλης ἐμφάσεως ἡ τεραστία ἀπόστασις μεταξὺ Δημιουργοῦ καὶ δημιουργημάτων. Ὁ ἄνθρωπος, ἐφ' ὅσον εἶναι ἄνθρωπος, ἀδυνατεῖ νὰ συλλάβῃ τὸν Θεόν. «Ἀμήχανον ἀνθρωπίνῃ φύσει τὸ τοῦ ὄντος πρόσωπον θεάσασθαι... τὸ δὲ αἷτιον ἡ ἀδυναμία τοῦ γεννητοῦ. Καὶ ἵνα μὴ περιπλέκων μηχανῶν, θεὸν γενέσθαι δεῖ πρότερον — ὅπερ οὐδὲ οἶόν τε — ἵνα Θεὸν ἰσχύσῃ τις καταλαβεῖν»³. Παρ' ὅλας τὰς προσπάθειας τῶν σοφῶν, ὁ Θεὸς διαφεύγει τῆς ἀνθρωπίνης κατανοήσεως. «Ὁ σοφὸς ἀεὶ γλιχόμενος κατανοῆσαι τὸν ἡγεμόνα τοῦ παντός, ὅταν τὴν δι' ἐπιστήμης καὶ σοφίας ἀτραπὸν βαδίξῃ... διανοιχθέντων γὰρ τῆς διανοίας ὀμμάτων ὀξυδερκέστερον οἶδεν, ὅτι ἐπὶ τὴν δυσάλωτον πράγματος θήραν ἀποδέδουκεν ἐξαναχωροῦντος ἀεὶ καὶ μακρὰν ἀφισταμένου καὶ φθάνοντος ἀπειρῶ τῶ μεταξὺ διατήματι τοῦς διώκοντας»⁴. Τὸ «μέγιστον ἀγαθόν», τὸ ὁποῖον προέρογεται ἐκ τῆς ἀναζητήσεως τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν «φιλόθεον ψυχὴν», εἶναι νὰ κατανοήσῃ ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἀκατάληπτος⁵.

1. Σ. Ἀγουρίδου, Ἱστορία τῶν χρόνων τῆς Κ. Διαθήκης, (πολυγραφ. παραδ.) Θεσσαλονίκη, 1962, σ. 163.

2. J. Daniéλου, ἐνθ' ἀνωτ. σ. 143.

3. J. R. Harris, Fragments of Philo Judaeus, Fr. 72.

4. Περὶ τοῦ δοκησιόφου Κάιν 18.

5. «Ὅταν οὖν φιλόθεος ψυχὴ πρὸς αὐτὸν εἴσῃ πρὸς τὸν θεὸν κατὰ τὴν οὐσίαν ζῆσθαι, εἰς ἀειδῆ καὶ ἀόρατον ἔρχεται ζήτησιν, ἐξ ἧς αὐτῇ περιγίγνεται μέγιστον ἀγαθόν, καταλαβεῖν ὅτι ἀκατάληπτος ὁ κατὰ τὸ εἶναι Θεὸς παντὶ καὶ αὐτὸ τοῦτο ἰδεῖν ὅτι ἐστὶν ἀόρατος», αὐτόθι 15.

Ἡ ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου νὰ κατανοήσῃ τὸν Θεὸν εἶναι συνέπεια τοῦ «ὄλως ἄλλοτρίου» χαρακτήρος τοῦ Θεοῦ. Ὁ Θεὸς εἶναι «ἀκατονόμαστος», «ἄρρητος», «ἀκατάληπτος»¹. Λέγων ὁ Φίλων ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἀκατάληπτος, ἔννοεῖ ὅτι ὁ ἀνθρώπος οὐδὲν ὄργανον διαθέτει οἰκοθεν, ὥστε νὰ συλλάβῃ τὴν θείαν οὐσίαν. «Μὴ νομίσης τὸ ἄν... ὑπ' ἀνθρώπου τινὸς καταλαμβάνεσθαι... ὄργανον γὰρ οὐδὲν ἐν ἑαυτοῖς ἔχομεν, ᾧ δυνησόμεθα ἐκεῖνο φαντασιωθῆναι, οὔτ' αἰσθησῖν—αἰσθητὸν γὰρ οὐκ ἔστι — οὔτε νοῦν»². Τὸ ὅτι ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ἀδυνατεῖ νὰ συλλάβῃ τὸν Θεὸν ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονός ὅτι εἶναι ἐγκλεισμένος ἐντὸς τῶν κατηγοριῶν τοῦ χρόνου καὶ τοῦ διαστήματος, ἐνῶ ὁ Θεὸς εἶναι ὑπερβατικὸς ἐν σχέσει πρὸς αὐτά³. Ὁ Θεὸς εἶναι «ἀειδής», ἀνεμορροῦς καὶ σχήματος, δὲν δύναται οὔτε νὰ προσδιορισθῇ, οὔτε νὰ κατονομασθῇ⁴.

Παρὰ τὰς μεταφυσικὰς αὐτὰς ἐπεξηγήσεις, αἱ ὁποῖαι ἐνθυμίζουσι τὸν Πλάτωνα καὶ προαναγγέλλουσι τὸν Πλωτῖνον, ἡ ἀλήθεια, τὴν ὁποίαν διδάσκει ὁ Φίλων, εἶναι ὁ ζῶν Θεὸς τῆς Π. Διαθήκης. Οὔτε ὁ Πλάτων οὔτε ὁ Ἀριστοτέλης λέγουσι ὀριστικῶς ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἀκατάληπτος διὰ τὸν νοῦν. Διὰ τὸν Πλάτωνα ὁ Θεός, εἴτε ὡς ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ, εἴτε ὡς ἐπέκεινα τῶν ἰδεῶν εὐρισκόμενος, εἶναι μὲν δύσκολον ὄχι ὅμως καὶ ἀδύνατον νὰ κατανοηθῇ. Ἡ ἔννοια τοῦ ἀκολούθου πλατωνικοῦ χωρίου «τὸν μὲν οὖν εἰς πάντας ποιητὴν καὶ πατέρα τοῦδε τοῦ παντὸς εὐρεῖν τε ἔργον καὶ εὐρόντα λέγειν ἀδύνατον»⁵ δὲν εἶναι ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἀκατάληπτος, ἀλλ' ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ τὸν κατανοήσουσι ὅλοι, διότι, ὅπως καὶ ἄλλοι λέγει ὁ Πλάτων, ἀπαιτεῖται καὶ ἡ ἐκ μέρους τοῦ ἀνθρώπου προσπάθεια⁶. Τὸ ἀνωτέρω χωρίον τοῦ Πλάτωνος ἀναφέρουσι εἰς τὰ συγγράμματα τῶν καὶ σχολιάζουσι Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς⁷ καὶ ὁ Ὠριγένης⁸. Διὰ τὸν Ἀριστοτέλην ἡ θεία ἀπλότης δὲν ἀποκλείει τὴν δυνατότητα ἐνὸς σαφοῦς καθορισμοῦ τοῦ θεοῦ. Διὰ τοὺς Στωϊκοὺς ὁλόκληρος ὁ κόσμος εἶναι θεῖος, ἐντὸς δ' αὐτοῦ ὁ ἀνθρώπος ἐπιτυγχάνει τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ⁹. Ὁ Φίλων διορθώνει τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, διὰ νὰ τὴν προσαρμόσῃ εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς βιβλικῆς ἀποκαλύψεως. Ἐὰν ὁ Φίλων τονίζει τὴν ὑπερβατικότητα τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ ἀκατάληπτον αὐτοῦ, τοῦτο τὸ κάνει ἀφ'

1. Περὶ ὄνειρων 1,67: «ἀκατονόμαστος καὶ ἄρρητος καὶ κατὰ πάσας ἰδέας ἀκατάληπτος Θεός».

2. Περὶ τῶν μετονομαζομένων 7.

3. J. Daniéλου, ἐνθ' ἄνωτ. 148.

4. Περὶ ὄνειρων I, 184. Χεῖρον 31. Βλὸς σοφοῦ 75. Βλ. καὶ Ν. Λούβαρι, Φίλων ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ἐν Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ. τόμ. 24, σ. 32.

5. Τίμαιος 28C.

6. Παῖδρος 249 B. Βλ. καὶ H. A. Wolfson, II, σ. 112.

7. Στωμ. V, 12. P.G. 9, 121 A.

8. Κατὰ Κέλσου VII, 43. P.G. II, 1481 C.

9. H. A. Wolfson, The knowability and desirability of God in Plato and Aristotle, ἐν Harwart Studies of Classical Philosophy, 1947, σ. 233-249.

ένος μὲν διὰ τὴν στραφῆ ἐναντίον τῆς εἰδωλολατρείας ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τὴν ἐξάρη τὴν βιβλικὴν διδασκαλίαν, καθ' ἣν ὁ Θεός, παρὰ τὴν ἀπόστασιν τοῦ ἐκ τοῦ κόσμου, μεριμνᾷ διὰ τὸν ἄνθρωπον, ἀποστέλλων τὴν χάριν τοῦ καλῶν τὸν ἄνθρωπον τὴν ὁδὸν πρὸς Αὐτόν¹.

Ἡ ἀντίληψις ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἄρρητος, ἀκατονόμαστος καὶ ἀκατάληπτος δὲν ὑπάρχει εἰς τὴν πρὸ τοῦ Φίλωνος ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν². Ἀντιεῖ μὲν ὁ Φίλων ἐκ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ὠρισμένης ἰδέας, ὡς π.χ. τὰ περὶ ἀσωμάτου, ἀοράτου καὶ ἀπλοῦ χαρακτήρος τοῦ Θεοῦ, περαιτέρω ὅμως τὸ ἀκατάληπτον τοῦ Θεοῦ θεμελιῶν γραφικῶς, ἐρειδόμενος κυρίως εἰς τὰ χωρία τῆς Ἐξόδου 20,21 καὶ 33,23. Ὑπομνηματίζων τὸ δεύτερον ἐκ τῶν χωρίων τούτων, «καὶ τότε ὤψη τὰ ὀπίσω μου, τὸ δὲ πρόσωπόν μου οὐκ ὀφθῆσεται σοι», παρατηρεῖ· «πάνθ' ὅσα μετὰ τὸν Θεὸν τῷ σπουδαίῳ καταληπτά, αὐτὸς δὲ μόνος ἀκατάληπτος»³, «αὐταρκῆς γὰρ ἐστὶ σοφῶ τὰ ἀκόλουθα καὶ ἐσόμενα καὶ ὅσα μετὰ τὸν Θεὸν γινῶναι, τὴν δ' ἡγεμονικὴν οὐσίαν ὁ βουλόμενος καταθεάσασθαι τῷ περιουγεῖ τῶν ἀκτίνων πρὶν ἰδεῖν πηρὸς ἔσται»⁴. Καὶ ἄλλοῦ περὶ τοῦ ἰδίου βιβλικοῦ χωρίου γράφει· «ὡς τῶν ὅσα μετὰ τὸ ὄν σωμάτων τε ὁμοῦ καὶ πραγμάτων εἰς κατάληψιν ἐρχομένων, εἰ καὶ μὴ πάντα εἶδη καταλαμβάνεται, μόνον δ' ἐκείνου μὴ πεφυκὸς ὄρασθαι. Καὶ τί θαυμαστόν, εἰ τὸ ὄν ἀνθρώποις ἀκατάληπτον, ὅποτε καὶ ὁ ἐν ἐκάστῳ νοῦς ἀκατάληπτος ἡμῖν; τίς γὰρ ψυχῆς οὐσίαν εἶδεν;»⁵. Κατὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν Μωϋσῆν, περὶ ἧς ὁ λόγος εἰς τὸ Κεφ. 33 τῆς Ἐξόδου, ὁ Θεὸς «τὴν ἑαυτοῦ φύσιν ἔδειξε, καθ' ὅσον οἶόν τε ἦν ἰδεῖν τὸν βλέποντα. Διὸ λέγεται οὐχ ὅτι ὁ σοφὸς εἶδε Θεόν, ἀλλ' ὅτι (ὁ Θεὸς ὤφθη) τῷ σοφῶ, καὶ γὰρ ἦν ἀδύνατον καταλαβεῖν τινα δι' αὐτοῦ τὸ πρὸς ἀλήθειαν ὄν, μὴ παραφάναντος ἐκείνου ἑαυτὸν καὶ ἐπιδείξαντος»⁶. Ὁ Θεὸς εὐρισκόμενος ἐντὸς τοῦ γνόφου⁷ παραμένει ἀπρόσιτος εἰς τὸν ἄνθρωπον. Ἡ βιβλικὴ ἀποκάλυψις ἀποτελεῖ τὴν ἀνωτέραν καὶ ὑψηλότεραν γινῶσιν. Ὁ Φίλων παρουσιάζεται ὡς «θεολόγος τῆς Ἀγ. Γραφῆς» (J. Daniélou, ἀντιπαραβάλλων τὴν ἀποκεκαλυμμένην διδασκαλίαν τῆ Π. Διαθή-

1. Βλ. J. Daniélou, ἐνθ' ἄνωτ. 145.

2. Πρβλ. H. A. Wolfson, Philo, II σ. 124: «No greek philosopher before Philo has ever said that God is incomprehensible».

3. Περὶ τοῦ δοκησιόφου Κάλιν 169.

4. Περὶ φυγῆς 165.

5. Περὶ τῶν μετονομαζομένων 9-10.

6. Βίος σοφοῦ 79-80. Πρβλ. Περὶ τῶν μετονομαζομένων 15: «Ὡστε τὸ ὄφθη Κύριος τῷ Ἀβραάμ» λέγεσθαι ὑπονοητέον οὐχ ὡς ἐπιλάμποντος καὶ ἐπιφαινομένου τοῦ παντὸς αἰτίου — τίς γὰρ ἀνθρώπιος νοῦς τὸ μέγεθος τῆς φαντασίας ἱκανὸς ἐστὶ χωρῆσαι; — ἀλλ' ὡς μᾶς τῶν περὶ αὐτὸν δυνάμεων, τῆς βασιλικῆς, προφαινομένης».

7. «Ἡδὴ γαῖν καὶ εἰς τὸν γνόφον ὅπου ἦν ὁ Θεὸς εἰσελεύσεται (Ἐξόδ. 20,21): τοῦτέστιν εἰς τὰς ἀδύτους καὶ ἀειδεῖς περὶ τοῦ ὄντος ἐννοίας. Οὐ γὰρ ἐν γνόφῳ τὸ αἴτιον οὐδὲ συνόλως ἐν τόπῳ, ἀλλ' ὑπεράνω καὶ τόπου καὶ χρόνου», Περὶ τοῦ δοκησιόφου Κάλιν 14.

κης περὶ ὑπερβατικοῦ Θεοῦ πρὸς τὰς ἐλληνικὰς περὶ θείου δοξασίας. Ἀπήχησιν τῆς χαρακτηριστικῆς αὐτῆς διδασκαλίας τοῦ Φίλωνος περὶ ἀκαταλήπτου τῆς θείας οὐσίας θὰ εὑρωμεν εἰς τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας, ἰδίᾳ εἰς τὸν Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα¹, τὸν Γρηγόριον Νύσσης² καὶ τὸν Χρυσόστομον³. Ἡ διδασκαλία αὐτὴ θὰ διαδραματίσῃ ἐν συνεχείᾳ σπουδαῖον ρόλον εἰς τὴν μυστικὴν θεολογίαν τοῦ Ἀρεοπαγίτου, ἡ δὲ ἀποφατικὴ θεολογία θὰ χρησιμοποίησῃ ὁρολογίαν ἐνθυμίζουσαν τὸν Φίλωνα⁴. Ὁ Η. Α. Wolfson μάλιστα διατείνεται ὅτι καὶ ὁ Πλωτῖνος παραλαμβάνει τὴν διδασκαλίαν αὐτὴν ἐκ τοῦ Φίλωνος⁵.

Περαιτέρω ὁ Φίλων διακρίνει σαφῶς μεταξὺ τῆς ἀνθρωπίνης δυνατότητος πρὸς γνῶσιν τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀδυναμίας κατανοήσεως τῆς οὐσίας του. Εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ ἄγεται ὁ ἄνθρωπος τελεολογικῶς διὰ τῆς ὁρατῆς δημιουργίας. «Ὡσπερ γὰρ εἶ τις ἴδιοι δεδημιουργημένην οἰκίαν ἐπιμελῶς, προφυλαίους, στοαῖς, ἀνδρῶσι... ἐννοίαν λήψεται τοῦ τεχνίτου... οὕτω δὴ καὶ εἰσελθὼν τις ὥσπερ εἰς μεγίστην οἰκίαν ἢ πόλιν τόνδε τὸν κόσμον καὶ θεασάμενος οὐρανὸν ἐν κύκλῳ περιπολοῦντα... πλανήτας καὶ ἀπλανεῖς ἀστέρας... γῆν δὲ τὸν μεσαίτατον χῶρον λαχοῦσαν... ἐτι δὲ ζῶα θνητά τε αὐ καὶ ἀθάνατα... λογιεῖται δῆπου, ὅτι ταῦτα οὐκ ἄνευ τέχνης παντελοῦς δεδημιούργηται, ἀλλὰ καὶ ἦν καὶ ἔστιν ὁ τοῦδε τοῦ παντός δημιουργὸς ὁ Θεός»⁶. Ἡ ἀρμονικὴ διάταξις τοῦ κόσμου ἄγει αὐτομάτως εἰς τὴν παραδοχὴν τοῦ σοφοῦ «τεχνίτου», ὁ ὁποῖος τὸν ἐδημιούργησε, διότι ὁ «τεχνικώτατος» αὐτὸς κόσμος προῆλθεν ἀσφαλῶς «ὑπὸ τινος τὴν ἐπιστήμην ἀγαθοῦ καὶ τελειοτάτου». Ἀποτελεῖ, λοιπόν, συμπέρασμα ὀρθῆς συλλογιστικῆς δυνάμεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ «νήφοντος ἔργον συλλογισμοῦ καὶ σώφρονος, τὸν Θεὸν ὁμολογεῖν ποιητὴν καὶ Πατέρα τοῦ παντός»⁷.

Ἀσφαλέστερος ὅμως τρόπος ἀναγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν ἐννοίαν τοῦ Θεοῦ ὡς δημιουργοῦ καὶ αἰτίου τοῦ παντός εἶναι ἡ ἄμεσος ὑπ' αὐτοῦ τοῦ τοῦ Θεοῦ ἀποκάλυψις εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου ἄνευ μεσολαβήσεως τῆς ὁρατῆς δημιουργίας. Τοῦτο εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς συγκαταβάσεως καὶ φιλοφροσύνης τοῦ Θεοῦ καὶ ὄχι ἀκολουθία τῶν ἀνθρωπίνων δυνατοτήτων. «Πῶς ἂν ἐνόησεν ἡ ψυχὴ Θεόν, εἰ μὴ ἐνέπνευσε καὶ ἤψατο αὐτῆς (ὁ Θεός) κατὰ δύναμιν; οὐ γὰρ ἂν ἀπετόλμησε τοσοῦτον ἀναδραμεῖν ὁ ἀνθρώπινος νοῦς, ὡς

1. Στρωμ. Β' 12. P.G. 9, 116 ἐξ.

2. Περὶ τοῦ βίου Μωυσέως, P.G. 44, 377. Πρὸς Εὐνόμιον ἀντιρρητικὸς Α'. P.G. 45, 457.

3. Περὶ ἀκαταλήπτου τοῦ Θεοῦ Λόγοι, P.G. 48, 701-745.

4. H. C. H. Puech, *La ténèbre mystique chez le Pseudo-denys*, 1938, σ. 33 ἐξ., J. Daniélou, *Sacramentum Futuri*, σ. 189· τοῦ αὐτοῦ *Platonisme et Théologie Mystique*, σ. 201 ἐξ.

5. Βλ. ἀρθρ. αὐτοῦ Albinos and Plotin on divine attributs, ἐν *Harvard Theol. Rev.* 1952, σ. 115.

6. Ἀλληγορία 3,98.

7. Περὶ τοῦ δοκησιόφου Κάλιν 175.

ἀντιλαβέσθαι Θεοῦ φύσεως, εἰ μὴ αὐτὸς ὁ Θεὸς ἀνέσπασεν αὐτὸν πρὸς ἑαυτὸν, ὡς ἐνῆν ἀνθρώπινον νοῦν ἀνασπασθῆναι καὶ ἐτύπωσε κατὰ τὰς ἐφικτὰς νοηθῆναι δυνάμεις»¹. Τὴν ἄμεσον αὐτὴν ἐμφάνισιν τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν δὲν πρέπει νὰ ἐκλάβωμεν ὡς ἀποκάλυψιν τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ὡς ἐνίσχυσιν ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ διὰ τὴν σταθεροποίησιν τῆς πεποιθήσεως τοῦ ἀνθρώπου περὶ τῆς ὑπάρξεως Αὐτοῦ. Ὁ Φίλων ἀναφέρει τὸ παράδειγμα τοῦ Μωϋσέως, ἐπιποθοῦντος νὰ ἴδῃ τὸν Θεόν, τοῦ δὲ Θεοῦ παρασχόντος τὴν ἑαυτοῦ θέαν «καθ' ὅσον οἶον ἦν χωρῆσαι γεννητὴν καὶ θνητὴν φύσιν, παρέσχε δ' αὐτῷ θέαν οὐχὶ τῆς ὅ ἐστιν ἐμφαινούσης, ἀλλὰ τῆς ὅτι ἐστίν. Ἐκεῖνο μὲν γάρ, ὃ καὶ ἀγαθοῦ κρείττων καὶ μονάδος πρεσβύτερον καὶ ἐνὸς εἰλικρινέστερον, ἀμήχανον ὑφ' ἐτέρου θεωρεῖσθαι τινος, διότι μόνῳ θέμις αὐτῷ ὑφ' ἑαυτοῦ καταλαμβάνεσθαι»². Ἐὰν ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ λάβῃ γνώσιν τοῦ Θεοῦ εἴτε διὰ μέσου τῆς δημιουργίας, τ.ἔ. τελεολογικῶς, εἴτε ἀπ' εὐθείας διὰ μέσου ἐνοράσεως, τ.ἔ. ὄντολογικῶς, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ πνευματικὸν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ στοιχεῖον, ὅπερ ἀνυψοῖ τὸν ἄνθρωπον ὑπὲρ τὰ αἰσθητὰ καὶ τὸν καθιστᾷ «εἰκόνα» καὶ «μίμημα» τοῦ Θεοῦ³.

Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἀκατάληπτος, ὁ Φίλων τονίζει παραλλήλως ὅτι ἡ εὐγενεστέρα προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἀναζήτησις τοῦ Θεοῦ. Ἡ θεία οὐσία εἶναι «δυσθήρατος» καὶ «δυσκατάληπτος» καὶ ἡ εὐρεσις αὐτῆς «διαφεύγει δυνάμιν ἀνθρωπίνην», ἐν τούτοις «ἄμεινον οὐδὲν τοῦ ζητεῖν τὸν ἀληθῆ Θεόν». Ἡ ἀναζήτησις τοῦ Θεοῦ παρέχει εἰς τὸν ἄνθρωπον «ἡδονὰς καὶ εὐφροσύνας». Γνωστὰ καὶ μάρτυρες αὐτῆς τῆς ἐσωτερικῆς ἡδονῆς εἶναι «οἱ μὴ χεῖλεσιν ἄκριοι γευσάμενοι φιλοσοφίας, ἀλλὰ τῶν λόγων καὶ δογμάτων αὐτῆς ἐπὶ πλέον ἐστιαθέντες. Τούτων γὰρ ὁ λογισμὸς ἀπὸ γῆς ἄνω μετέωρος ἀρθεῖς αἰθεροβατεῖ... τάκεῖ πάντα γλιχόμενος ἰδεῖν, ἀμυδροτέραις χρῆται ταῖς προσβολαῖς, ἀκράτου καὶ πολλοῦ φέγγους ἐκχεομένου, ὡς τὸ τῆς ψυχῆς ὄμμα ταῖς μαρμαρυγαῖς σκοτοδιναῖν»⁴. Ἡ διαρκὴς ἀναζήτησις τοῦ Θεοῦ φέρει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν πρόοδον ἐν τῇ γνώσει αὐτοῦ. Καὶ ἐν δὲν ἐπιτευχθῆ τὸ ποθούμενον ἀποτέλεσμα, ἡ ἡδονὴ τῆς ἀναζητούσης ψυχῆς θὰ εἶναι καὶ πάλιν μεγάλη, διότι ἡ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου συνίσταται εἰς αὐτὴν τὴν φορὰν τοῦ πρὸς τὸν Θεόν. «Τοῖς μὲν οὖν φιλοθέοις τὸ ὄν ἀναζητοῦσι, κὰν μηδέποτε εὐρωσι, συγκαίρομεν ἱκανὴ γὰρ ἐξ ἑαυτῆς προσευφραίνειν ἐστὶν ἡ τοῦ καλοῦ ζήτησις, κὰν ἀτυχῆσαι τὸ τέλος»⁵. Διὰ τῆς ἀνελλιπούς ἀναζητήσεως τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀνάδου τῆς ψυχῆς πρὸς τὰς οὐρανίους σφαιρας ἀποκτᾷ ὁ ἄνθρωπος τὴν ὑψηλότεραν ἐμπειρίαν, ἡ ὁποία εἶναι δυνατὸν νὰ τοῦ δοθῇ, τὴν ἐμπειρίαν τοῦ ἀπείρου καὶ ὑπερβατικοῦ⁶. (Συνεχίζεται)

1. Ἀλληγορία I, 38.

2. Περὶ ἄθλων 39-40.

3. Π. Παυλίδου, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 8-9.

4. Διατάγματα I, 36-37.

5. Περὶ τοῦ δοκησιόφου Κάιν 21.

6. H. C. H. Puech, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 49.